

CENGİZ AYTMATOV'UN ESERLERİNDE VİCDAN

Cüneyt AKIN*

Öz

Bir başka tesellim daha var: İnsandaki çocuk vicdanı, tohumdaki öz gibidir. Ve o “öz” olmadan tohum filizlenmez, gelişmez (BG, 2015: 168). Bugüne kadar çok sayıda düşünür tarafından farklı şekillerde tanımlanarak ele alınan ‘vicdan’ kavramı, İlk Çağ filozoflarınca bir “uyarıcı ses”, Ortaçağ skolastik düşüncesinde; herkesin içinde bulunan “Tanrı'nın sesi”, aydınlanma çağından sonra ise, “insana özgü ussal bir yeti ya da ahlâk duygusu” tanımlamalarıyla karşımıza çıkmaktadır. Felsefi derinlikli evrensel bir dil kullanan ve özellikle “insanlık vicdanı”nı merkeze alarak yazan Cengiz Aytmatov’un eserlerinde “vicdan kavramı”, farklı kimlik ve kişiler üzerinden yansıtılmaktadır. İnsandaki çocuk vicdanında kendine bir teselli bulan Aytmatov, vicdanı tohumdaki “öz”e benzetir ve bu öz olmadan tohumun filizlenemeyeceğini, gelişemeyeceğini ifade eder. “çocuk vicdanı”ndan “insanlık vicdanı”na ve oradan da bütün bir “evrenin vicdanı”na göndermeler yapan Aytmatov’un eserlerinden yola çıkarak ele alacağımız “vicdan” kavramı ve bu kavramla açıklayabileceğimiz unsurlar, çalışmada ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Vicdan, Aytmatov, roman, insan, çocuk.

CONSCIENCE IN THE NOVELS OF CENGİZ AYTMATOV

Abstract

I have one more consolation: *conscience of a child in the humanity* is like an essence in a seed. And without this *essence*, a seed does not germinate and grow. (BG, 2015, p. 168) Discussed through defining in various forms by many philosophers until today, the concept of “conscience” appears with the descriptions as a “warning voice” by philosophers of antiquity, “voice of God”, which is in every individual in Mediaeval scholastic philosophy, and “a human-specific mental competence or morality sense” after the age of enlightenment. In the works of Cengiz Aytmatov whose language is universal and has a philosophical perspective and wrote by putting the “conscience of humanity” in the centre, “the concept of conscience” is reflected through different identities and individuals. Taking solace in “conscience of a child” in the humanity, Aytmatov likened conscience to the “essence” in a seed and stated that without this essence, a seed does not germinate and grow. This study discusses the concept of “conscience” that we consider through the works of Aytmatov making a reference from the “conscience of a child” to the “conscience of humanity” and then to the whole “conscience of universe” and the factors that we can explain through this concept.

Keywords: Conscience, Aytmatov, novel, humanity, child.

* Yrd. Doç. Dr.; Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak., Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, cuneyt.akin@hotmail.com.

Giriş

Eserlerinin birçoğunda insanlığın kararmamış ve bozulmamış vicdanına seslenen Aytmatov, insanın kendi yaratılışına, yani fitratına uygun davranması gerektiğine vurgu yapmış ve idealize ettiği tipleri de bu doğrultuda şekillendirmiştir. Evrendeki bütün varlıklara (toprak, ağaç, hayvan vb.) vicdan yükleyen yazar, bütün bu vicdanları bazı ortak erdemlerde (savaşmama, öldürmeme, katletmeme, mankurtlaştırmama, rüşvet yememe, hırsızlık yapmama vb.) sözcü yapmıştır. Söz konusu vicdanların en masumu ‘*çocuk vicdanı*’dır. *Toprağın* ve bir *ananın vicdanı*, *Toprak Ana*’da birleşir ve *Savaşmayın! Çağrısına*, feryadına dönüşür. *Doğanın* ve *hayvanların vicdanı* Boynuzlu Maral Ana’da birleşir ve *öldürmeyin!-katletmeyin!* iniltilerine yerini bırakır. *Dişi Kurdun Rüyalari*’ndaki *Abdias*, ve *Dağlar Devrildiğinde* (Ebedî Nişanlı) adlı eserdeki *Arsen*, *Modern Çağın Henüz Kararmamış Vicdanlarıdır*. *Fuji Yama*’daki *Sabur*, *evrensel dürüstlüğü*, yani insandaki *bolzulmamış vicdanı* temsil etmektedir. Bu örneklerdeki gibi vicdan unsurlarını eserlerinde tespit edebileceğimiz Cengiz Aytmatov, *vicdan kavramı* üzerinden, bir bakıma *insanlığın vicdan muhasebesini* yapmaktadır.

1. Vicdan kavramı

Vicdan kelimesi, Arapça “vecede” fiil kökünden türetilmiş bir kelimedir. Bu fiilin mastar şekli olan ‘*el-vucud*’, beş duyu organıyla ‘*bulma*’yı karşılamakta (bir şeyin tadını, sesini, kokusunu, sertliğini bulmak gibi), yani insanların ‘*şehvet* (bedenî istekler)’ ve ‘*gazap* (bedenî tepkiler) gibi güdülerinin karşılanması ‘*vucud*’ kelimesinin köküyle bağlantılıdır. Ancak, ‘vecede’ fiili aynı zamanda, duysal, içgüdüsel, duygusal ve zihinsel pek çok psikolojik durumu anlatan bir kelimedir (İmamoğlu, 2010: 128). Çok sayıda anlamı barındıran bu kelime, Türkçede anlam daralmasına uğrayarak: “Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç” (TDK Sözlüğü) olarak tanımlanmıştır.

Vicdan; en genel anlamda, kişinin kendi ahlak değerlerini dolaysız bir biçimde kendiliğinden yargılamasını sağlayan iç yeti ya da kişiyi bunu yapmaya yönelten iç duyudur. Kişinin kendi edimlerini, tüm yapıp etmelerini ahlaki bakımdan yargılama yetisi ondadır. Bir başka ifadeyle vicdan, iç bilinç düzeyidir. Yerleşik felsefe dilindeyse, ahlaki bakımdan neyin doğru neyin yanlış olduğunun, doğru ile yanlış ilkelerinin ya da iyi ile kötünün nelığının dolaysız kavranışını sağlayan, her insanda var olduğu düşünülen bir tür “ahlakî bilinç”tir (İmamoğlu, 2010: 129).

Vicdan kavramı, bugüne kadar çok sayıda düşünce insanı tarafından, farklı şekillerde ele alınmıştır. İlk Çağ filozofları “uyarıcı ses”, Orta Çağ Skolastik düşüncesinde, herkesin

içinde bulunan “Tanrı’nın sesi”, aydınlanma çağından sonra ise, “insana özgü ussal bir yeti ya da ahlâk duygusu” tanımlamalarıyla karşımıza çıkmaktadır (Ulaş, 2002: 1536).

2. Cengiz Aytmatov’un Eserlerinde ‘Vicdan Kavramı’

Felsefi derinlikli evrensel bir dil kullanan ve özellikle ‘insanlık vicdanı’ni merkeze alarak yazan Cengiz Aytmatov’un eserlerinde ‘vicdan kavramı’, farklı kimlik, kişiler ve kavramlar üzerinden yansıtılmaktadır. İnsandaki *çocuk vicdanında* kendine bir teselli bulan Aytmatov, vicdânî tohumdaki ‘öz’e benzetir ve bu öz olmadan tohumun filizlenemeyeceğini, gelişemeyeceğini ifade eder. ‘*çocuk vicdanı*’ndan ‘*insanlık vicdanı*’na ve oradan da bütün bir ‘*evrenin vicdanı*’na göndermeler yapan Aytmatov’un eserlerindeki ‘*vicdan kavramı*’ çalışmada üzerinde duracağımız konu olacaktır.

Beyaz Gemi romanındaki *adsız çocukta vicdan*’ını bulan ve bununla avunan Aytmatov, insanlığın bir ‘*çocuk vicdanı*’na ne kadar ihtiyacı olduğunu anlatır. Romandaki ifade şöyledir: “Avunduğum (teselli bulduğum) başka bir şey daha var: İnsanın çocuksu, temiz vicdanı tohumdaki öz gibidir. Bu öz olmadan hiçbir tohum gelişemez ve bizleri ilerde ne beklerse beklesin, insanlar yaşadıkça hak, doğruluk denen bir şey de var olacaktır” (BG, 1980: 149).

Evrensel ruhun vicdanına seslenen Aytmatov, bizi, dolayısıyla içinde yaşadığımız evreni ve insanlığı kurtaracak olan şeyin, *çocuksu vicdan* olduğuna dikkati çekmektedir. Vicdanın *çocuksuluğundan* kasıt, *bozulmamış ve kararmamış* olmasıdır. Ne yazık ki insanlık, Aytmatov’un eserlerinde dile getirdiği gibi, çok sayıda tahribat altında kalarak (savaş, mankurtlaştırma, kültürsüzleştirme, tekipleştirme ve kapitalizm vb.) *simsiyah ruhlara, kapkara vicdanlara* dönüşmüştür. Geline bu süreçte ortaya çıkan yaşanılmaz ve büyüsü bozulan dünyaya isyan eden biri de, işte bu *çocuksu vicdan*, yani romandaki *adsız çocuk* olmuştur. Aytmatov *Beyaz Gemi* romanında bu *adsız çocuk* için: “Şimdi ben sana yalnız şunu söyleyebilirim: Çocuk kalbinin, çocuk ruhunun bağdaşmadığı her şeyi reddettin sen, işte beni teselli eden de budur. Bir şimşek gibi yaşadın sen. Bir defa çaktın ve söndün. Şimşeği çaktıran (şimşeğin kaynağı) göktür. Ve gök ebedidir (sonsuzluktur). İşte budur beni teselli eden (İşte bundan dolayı kıvançlıyım).” (BG, 2015: 168) demektedir. Romandaki *Adsız Çocuk*’un anne-babasının ayrılmış olmaları, Maral Ana’nın çocuklarını öldüren katil insanların oluşu, Orozkul gibilerin doğada tahribat yapması, kamyon şoförünün (Kırgızların) mankurtlaşması vb. sebepler, zaten büyüsü bozulmuş olan dünyaya, Mümin dedesi ve O’nun anlattığı Boynuzlu Maral Ana masalıyla tutunmaya çalışan *Adsız Çocuk* için anlaşılması ve kaldırılması güç olaylardır. Son noktada Mümin Dede’nin maralları öldürmesiyle Dünyayla bağlarını tamamen koparan *Adsız Çocuk*, *Beyaz Gemi*’ye ulaşmak için kendini sonsuzluk nehrinin sularına bırakır.

Toprak Ana romanında evrenin vicdanı *Toprak*'tır. Ve yazar *Tolgonay* ile *Toprak Ana*'yı konuşur. *Toprak*, *Tolgonay*'ın sorduğu: “İnsanlar savaşımadan yaşayamazlar mı?” sorusuna, adeta evren vicdanının sesi olarak, şöyle cevap verir:

Çok güç bir soru sordun *Tolgonay*. Nice nice milletler savaş sonunda yok olup gittiler, nice nice şehirler yanıp kül oldu ve toprak olarak üzerimde insan ayağının izini görmek için yüzyıllarca beklediğim çağlar oldu. İnsanlar ne zaman bir savaş başlatacak olsa, onlara şöyle diyordum: Durun! Kan dökmeyin! Şimdi de tekrar ediyorum: Ey dağların, denizlerin öbür tarafındaki insanlar, siz ki mavi göğün altında yaşıyorsunuz, savaş neyinize gerek? Ben toprağım, bana bakın! Ben her biriniz için aynıyım ve siz de benim gözümde eşitiniz. Benim için önemli olan sizin sözleriniz değildir. Ben sizin dostluğunuza muhtacım, çalışmanıza, beni işlemenize! Saban izine bir çekirdek, bir tohum tanesi atın, size yüz katını vereyim, küçük bir fidan dikin kocaman bir çınar vereyim! Evler kurun, temel olayım! Üreyin, çoğalın, hepimize güzel bir barınak olayım! Derinim, yükseğim, büyüğüm, ucum bucağım da yok... Hepinize yeterim ben... .. Sen de bana insanlar savaşımadan yaşayamaz mı diyorsun *Tolgonay*. Bu bana bağlı değil ki. Siz insanlara, niyetinize, irade ve bilgeliğine bağlı (TA, Bölüm 8: 77, 78).

Evrensel sorunların en başında olan ‘savaş’, on bir yaşında savaşın kucasına düşmüş *Aytmatov* için bir trajedidir. İnsanlığın varoluşundan bugüne ve özellikle de, önceki çağlardan daha çok insanın savaşlarda öldüğü yirminci asırda en büyük trajedi olan ‘savaş’, evrenin vicdanı yerine koyduğu ‘*Toprak Ana*’ ile tabir yerindeyse, bir *vicdanî red* unsuru yapmaktadır.

Fuji Yama'da insanlığın vicdanı *Sabur*'dur. Geçmişteki hatalarından bahsederek, bir tür vicdan muhasebesi yapan ve beş kişiden oluşan (tarih öğretmeni, bilim doktoru, gazeteci, kolhoz başkanı ve *Sabur*) bir grubun üyesi olan *Sabur*, cephe yıllarında bu grubun en zeki ve girişken üyesidir. Aynı zamanda şâir olan *Sabur*, savaş aleyhinde yazmış olduğu ve sadece dört arkadaşının bildiği bir şiiri yüzünden sorgulanır ve halk düşmanı ilan edilerek sürgüne gönderilir. Savaştan sonra suçsuz bulunarak serbest bırakılan *Sabur*'u ihbar eden ise, bu dört arkadaştan biridir. *Gülcan*'ın, “...Tanrı önünde, vicdanımıza karşı dürüst olalım, gerçekleri söyleyelim.” (*Fuji Yama*: 130) demesine rağmen, bu dört arkadaş *bozulmuş vicdanlarıyla* gerçeği söyleyememektedir. *Beyaz Gemi*'deki *çocuksu, temiz vicdan* ve *Toprak Ana*'daki *evrenin vicdanı*, *Fuji Yama*'da *Sabur*'dur (Söylemez, 1998: 232).

Kassandra Tamgası'nda fütürist *Robert Bork* *vicdan kavramını* sorgulamakta, balinaların dünyadaki olaylara (savaşlar, kötülük ve zulümler) tepki olarak intihar etmelerinden yola çıkarak, insanlara bahşedilmiş zekânın evrenseli benimsemeye kullanılmadığında insanın bir asalaktan farkı kalmayacağını savunmaktadır. Aklın önderliğinde gelişen vicdanla, kaderi

sorgulamaya doğru giden yazar, Stalin ve Hitler gibilerin Dünyaya gelmemeleri için tedbir alınması gerektiği fikrindedir: “*Bir kötülüğün yerine, başka bir kötülük geçiyor ve başka bir kötülük için tohum bırakıyor*” (KD: 33). Yazara göre insanlarca işine geldiği gibi yorumlanan *vicdan*, akılla birleşip, insanlığı doğruya, iyiye ve mükemmelliğe taşınmalıdır. Romanda bir başka *vicdan sesi* ise, Runa görünür. Uzay rahibi Filofey (Andrey Andreyeviç), Runa’nın ölümü üzerine lirik bir Japon müziği dinler (Söylemez, 2009: 105). Aslında *vicdanın sesi* Runa değil, O’nun şahsında hayat bulan müzik, yani *evrensel ruhun bilinçaltıdır*.

Dağlar Devrildiğinde-Ebedî Nişanlı adlı eserinde Aytmatov, *Arsen Samançin* karakterini evrensel *vicdanın sesi* yapmıştır. Köydeki arkadaşı Taştanbek (Taşafgan)’in onu sürüklediği olayda *vicdanının* sesini dinleyen ve Taştanbek’in de belki, yarına kadar geçen sürede, *vicdanının* sesini dinleyerek yapmayı planladığı kötülükten vazgeçebileceğine inanan Samançin, ‘*öldürmek-öldürmemek*’ ikileminde, kutsal emir ve insanlık *vicdanının* gereğini yaparak, *kararan vicdanlara* isyan etmiş ve *öldürme!* emrini, kendini feda etmek pahasına yerine getirmiştir.

Gün Olur Asra Bedel romanında *vicdanın sesi*, *Orman göğüslüleri* olmuştur. Uzaydan gönderdikleri mesajlarda ‘*savaşmayın!*’ çağrısında bulunan *Orman Göğüslüleri*, *kararmış vicdanları* temsil eden Sovyetler ve Amerika’nın sinyalleri engellemeleri neticesinde, Dünyaya ‘*barış*’ mesajlarını ulaştıramamışlardır.

Dişi Kurdun Rüyalari romanında *Abdias* karakteri *insanlığın ortak vicdanı* olmuştur. Romanda, beş yıllık kalkınma planları gerçekleşmeyince, *Cunta* adlı altı kişilik ekiple birlikte (*Abdias* da bu ekiptedir. Ancak, ekibin en genci, alkolik olmayan, din ve insanlık değerlerini onlara aşlamaya çalışan biri olarak) saygaların ve diğer hayvanların üzerine ateş ederek binlerce hayvanı öldürürler. Bu bir doğa katliamıdır. Romanın birinci bölümünde gazetede çalışmaya başlayan *Abdias*, *haşhaş* (uyuşturucu) üzerine bir araştırma yapmak üzere Moskova’ya gider. İkinci bölümde *Abdias*, trende beraber seyrettiği uyuşturucu ve alkol bağımlısı arkadaşlarını, bu kötü yoldan çevirmek için uğraşır. Fakat ne yazık ki arkadaşları tarafından öldürüleseye dövülerek, trenden atılır. Aksilikler peşini bırakmaz ve öldürülen hayvanları devlet adına toplamak için katıldığı diğer bir grupta da, onları dine çağırdığı için kolları bağlanır ve hayvan ölüsü dolu kamyonu atılır. Sonrasında O’na zorla votka içirilmeye çalışılır. En sonunda *Abdias*’ı bir ağaca asarlar ve acı çekerek ölür. Romanda *Evrensel vicdanın sesi* olan *Abdias*, maddeciliğin dini ortadan kaldırdığını düşünür ve toplumdaki dini değerlerin zayıflamasından dolayı üzüntülüdür. Düşüncelerini özgürce (dogmatik olmadan) ortaya koymaya çalışan *Abdias* için, dinin hakka ve hakikate götüren *vicdanına*, yani kilisenin dogmalarından kurtulmuş bir iman ve *vicdana* ihtiyaç vardır. “Öyleyse yapılacak şey veya

tutulacak yol, insanları yeniden doğru yola, tanrının yoluna çekmektir. İnsanların kalbine, vicdanına yeniden tanrı sevgisi yerleştirilmelidir” (Söylemez, 2009: 306). Ancak, aslında vicdanının sesi olan bu fikirleri, O’nun kiliseden atılmasına neden olur. Karşılaştığı bir diğer engel ise, dini tamamen inkâr eden bilimsel materyalizm ve ateizmdir. Ne yazık ki Abdias’ın karşılaştığı bu engeller, O’nun vahşice öldürülmesine neden olur. Aytmatov’un eserlerinde (ve ne yazık ki hayatın acı gerçeğinde de), *bozulmamış vicdan*, *çocuksu vicdan* ya da *temiz vicdan* sahiplerinin uğradığı son bu olmuştur (Karabulut, 2013: 145-165).

Betme-Bet (Yüz-yüze) adlı eserde, askerden kaçarak bir mağaraya saklanan İsmail’in, vatanına yaptığı bu ihanet sonucunda herhangi bir *vicdan huzursuzluğu* yaşamadığı ve herhangi bir *vicdan sızısı* duymadığı görülür. Yaptığı bu ihanetin üzerine, *vicdansızca* bir ihanet ve kötülük daha ekleyerek, kocası askerde, yani savaşta olan ve bakmakla yükümlü olduğu küçük çocukları bulunan komşusunun tek geçim ve rızık kapısını, ineğini çalarak, belki de *kararmış* ve *bozulmuş vicdanın* en aşağılık seviyesine düşmüştür. Karısı Seyde, henüz *kararmamış* bir *vicdana* sahiptir ve olayı duyduğunda: “Kim yapabilir bunu? Kim bu kadar kötü, bu kadar **vicdansız** olabilir!” (YY: 51) sözleriyle tavrını ortaya koymuş ve henüz komşusunun ineğini çalanın kocası olduğunu öğrenmeden, *vicdanının sesini* dile getirmiştir. Sonrasında kocasının verdiği tepki ise, bu *vicdansızlığı*, yani *kararmış* ve *kokuşmuş vicdanı* ortaya koymaktadır: “Mademki hayvan gibi yaşıyorum, yapılacak tek şey kalıyor, o da hayvan gibi hareket etmek!” (YY: 55). Ve sonunda, *Seyde*’nin *yorgun* ve *yaralı vicdanı* bu ağır yükü kaldıramayarak, kocasını *kanunun vicdanına* teslim etmiştir.

3. Sonuç

Aytmatov’un bazı eserlerindeki *vicdan kavramını* ele aldığımız çalışmadan elde ettiğimiz sonuçlar şöyledir:

1. Aytmatov’un teselli bulduğu ve insanlığa kurtuluş çaresi olarak sunduğu vicdan, *Beyaz Gemi* romanındaki *Adsız Çocuk*’un vicdanı, yani *Çocuksu Vicdan*’dır.
2. Aytmatov’un eserlerindeki *vicdan kavramı* birkaç şekilde karşımıza çıkmaktadır. *Çocuksu vicdan*, *insanlık vicdanı*, *ilâhî vicdan* ve *evrensel ruhun vicdanı*.
3. Aytmatov’un eserlerinde dikkati çektiği vicdan kavramı: “Bir kötülüğün yerine başka bir kötülük geçiyor ve başka bir kötülük için tohum bırakıyor.” (KD: 33) ifadesi üzerinden ele alındığında, *iyilik tohumları bırakmak için*, *çocuksu bir öz*’ün tohumlarına, yani *bozulmamış* ve *kararmamış vicdanların* bırakacağı tohumlara (nesillere) ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

4. Aytmatov'un idealize ettiği *vicdanlı toplum*, *vicdanlı ve imanlı* nesillerin çoğalmasıyla oluşacaktır. Aytmatov eserlerinde, iyiliğin kötülüğe (savaşa, mankurlaşmaya, insanî değerlerden uzaklaşmaya) galip gelmesi adına, kaderin işleyişini bile sorgulamaktadır.

5. Aytmatov'un *vicdan kavramı* üzerinden vermek istediği mesajı özetlediğimizde, yirminci asrın ünlü düşünürü Heidegger'in bir söyleşide dile getirdiği gibi: *Bizi ancak, bir tanrı (tek tanrı) kurtarabilir*. Öyleyse yapılacak şey veya tutulacak yol, insanları yeniden doğru yola, Tanrı'nın yoluna çekmektir. İnsanların kalbine, vicdanına yeniden *tanrı sevgisi* yerleştirilmelidir.

Kaynaklar

- AYTMATOV, C. (1980). *Beyaz Gemi. (Bütün Eserleri 1)*. Ağaoğlu Matbaası.
- AYTMATOV, C. (2007). *Gün Olur Asra Bedel*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- AYTMATOV, C. (2008). *Kassandra Damgası*. Ankara: Elips Yayıncılık.
- AYTMATOV, C. (2010). *Yüz Yüze*. Ankara: Elips Yayıncılık.
- AYTMATOV, C. (2015). *Beyaz Gemi*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- AYTMATOV, C. (2015). *Dişi Kurdun Rüyaları*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- AYTMATOV, C. (2015). *Fuji Yama*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- AYTMATOV, C. (2015). *Toprak Ana*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- İMAMOĞLU, A. (2010). Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlili. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 5(1).
- KARABULUT, M. (2013). Roman Tekniği Bakımından Cengiz Aytmatov'un "Dişi Kurdun Rüyaları" Romanı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(43).
- SÖYLEMEZ, O. (1998). Aytmatov'un Kassandra Tamgası ve Düşündürdükleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 9.
- SÖYLEMEZ, O. (2009). Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Kader ve Kadercilik. *Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 5.
- SÖYLEMEZ, O. (2009). Kassandra Damgası'nda Öncezi/Hiss-i Kablelvuku ve Kader. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 41.
- ULAŞ, S. E. (2002). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.